

A KIEGYZÉS NEMZETI ÉS BIRODALMI LÁTÓSZÖGBŐL*

GYÁNI GÁBOR

A historizált magyar nemzeti öntudat örökölt ketős természete, a nacionalista és a birodalmi orientáció egyidejűsége és egymással folytatott szüntelen küzdelme a kiegyezés történetírói megítélését is hatalmában tartja. Ezt a diszkurzív mezőt igyekszem áttekinteni a mai történetiszemléleti perspektívák fényében.

A kiegyezés kiélezetten polarizált politikai körülmények között köttetett, és a dualista kor politikai élete szintúgy végig a birodalombarát hatalmi elit és a függetlenségi eszmékörrel átítatott, kossuthianus közjogi ellenzék rivalizálása jegyében zajlott. Ennek egyenes következménye a kiegyezésről és a dualizmus koráról szóló történeti beszéd eredendő ketőssége, amely a közelmúltig kánonképző erővel hatott. A kánonok párviadalát szemlélve főként az országtörténeti mesterelbeszéléseket tartom szem előtt, mert ezekben képződik a tudományos kánon.¹ Napjaink történetiszemléleti fordulatát bemutatva elsősorban a transznacionális történetírás jegyében alkotott birodalomtörténeti mesterelbeszélésekre figyelek.

A kiegyezést és a dualizmus korát illető, birodalombarát felfogásként ismert történeti-történetírói kánon elsőként a két háború között rögzült. Szekfű Gyula, Gratz Gusztáv és Eckhart Ferenc munkáira, munkáik vonatkozó megállapításaira utalhatunk e tekintetben. Szekfű Gyula összefoglaló munkájában pozitív kicsengésű történelmi eseményként idézi fel a kiegyezést, mivel a lehetőségekhez képest maximálisan elérhetővé tette a magyar állami szuvereni-

tást. „Deák és Ferenc József műve [...] gyakorlatilag a nemzeti szuverenitást és autarkiót sokkal inkább biztosítá, mint 1526 óta bármely törvényünk, vagy akár Bocskay, Bethlen, Rákóczy György és Ferenc támadásai.”² A birodalom sajátos hatalmi eszközeivel ekként garantált magyar állami szuverenitás „Magyarország újkori történelmének leghosszabb békekorszakába” vezette az országot.³ Az utóbbi kijelentés értelmét Eckhart Ferenc világítja meg, midőn kijelenti: a kiegyezés a két szemben álló fél kölcsönös önmegtartóztatásán nyugvó „közjogi békét” teremtett a birodalom és a magyar nemzet között. Ez fontos magyar érdek is volt egyúttal, mivel a dualizmus kori magyar kormányzó elitre a közvetítés funkcióját ruházta rá. A dualista berendezkedés „[v]ezetőinek, a magyar kormányelnököknek a dinasztikus érdekek és az egyre követelőbb közhangulat közt kellett közvetíteni, állandóan abban a veszélyben, hogy ha a nemzeti kívánságokat, amelyek a közjogi ellenzék izgatásainak hatása alatt a teljes önállóságra irányultak, képviselik, az uralkodónál lesznek kegyvesztettek, avagy a közös intézmények erősebb védelmezése parlamenti helyzetüket teszi lehetetlenné.”⁴ Ennek a történetírói mainstreamnek az árnyékában a függetlenségi történetiszemlélet jegyében kifejtett kiegyezéskritika, ha ilyen akkortájt egyáltalán létezett, nem hatott komoly erővel a történetírásban.

Az ellennarratíva képviselőjében az emigráns Jászi Oszkár szólalt meg az Egyesült Államokban angolul közzétett könyvében. Munkájának azonban nem, vagy alig volt érdemi hatása idehaza. Jászi a kiegyezéssel közvetlenül nem foglalkozott, a Monarchia felbomlását viszont szükségszerű eseménynek tekintette, amelyet endogén okokkal magyarázott. Közvetett módon ezzel viszont a kiegyezés hosszú távú történelmi sikertelenségét sugallta. A centrifugális erők motorja Jászi szerint a nemzeti szeparatizmusok ellenállhatatlan ereje volt, melyet fennállása hosszú évtizedeiben a Monarchia képtelen volt semlegesíteni.⁵ Jászi koncepciója később komoly hatást fejtett ki; paradox módon az utódállamok nacionalista Monarchia-felfogásába is mélyen beivódott, holott Jászi ekkor sem állt a történelem nacionalista paradigmájának talaján.

Hasonlóan marginális felfogást képviselt Németh László és nyomában Bibó István. Hadd szorítkozzam ezúttal Németh Lászlóra,⁶ kiemelve nézeteiből azt, hogy a kiegyezéssel átmentett Habsburg Birodalom nemcsak azért rossz konstrukció, mert „háromne-

* ■ Előadasként hangzott el a Debreceni Egyetemen 2017. november 8-án az *1867 – Történetiség, emlékezet és a politika vizuális nyelve* címmel rendezett konferencián.

1 ■ Vö. Dénes Iván Zoltán: *A magyar nemzet története és a Magyar történet kánonjai*, valamint Gergely András: *Kísérlet mesterelbeszélés megalkotására: a „tíz-kötetes” Magyarország története*. In: Dénes Iván Zoltán (szerk.): *A magyar történetírás kánonjai*. Ráció, Bp., 2015. 191–213. old.

2 ■ Hóman Bálint – Szekfű Gyula: *Magyar történet*. V. kötet. Írta: Szekfű Gyula. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Bp., 1939. 466. old. Nem véletlen elírás, Bocskai és a Rákócziak ipsiszonra írva szerepelnek Szekfű idézett munkájában.

3 ■ *Uo.*

4 ■ Eckhart Ferenc: *Magyarország története*. Káldor Könyvkiadóvállalat, Bp., 1935. 292–293. old.

5 ■ Jászi Oszkár: *A Habsburg-Monarchia felbomlása*. Ford. Zinner Judit. Előszó: Hanák Péter. Gondolat, Bp., 1982., főként 74–82. old.

6 ■ A bibói felfogásról lásd Gyáni Gábor: *Bibó István kiegyezés-kritikája*. In: *uő: Nép, nemzet, zsidó*. Kalligram, Bp., 2013. 113–130. old.

gyed vagy hétnyolcadnyi függőség volt” a magyarokra nézve, hanem főként azért, mert „67 erkölcsi csapda volt, amelyből nem nyílt szabadulás”.⁷ Ezen pedig Németh azt értette, hogy: „A magyar népre 67 ebben a Habsburg-tákolmányban egész lehetetlen szerepet osztott ki: felelős lett azért, ami legjobban őt nyomta.”⁸ A kiegyezés átka szerinte ebben állt: „A Monarchiát egy élni akaró népnek sem lehetett elfogadni, mert az nem volt élő idea többé, csak ittmaradt keret, mely minden órában szétmállhatott.”⁹ Bibó azzal tette teljessé ezt az eredetileg Németh által intonált történeti felfogást, hogy rámutatott: ami a kiegyezéssel létrejött, az alapvetően hazugsággal telített helyzetet teremtett Magyarországon, ahol ezt követően mindvégig a fordított kiválasztás elve érvényesült. Ennek nyomán az öncsalásra, illúziókra épülő „hamis realizmus” politikája és ethosza vált döntő magyar attribútummá.¹⁰

Ez a szellemi hagyaték merőben új funkcióba került azután, hogy az 1940-es évek végétől a magyar történeti gondolkodást és az akadémiai történetírást a marxista-leninista szellemi vágányra állították át. A Révai József által szorgalmazott kanonizáció, melynek gyakorlati végrehajtása Andics Erzsébet kezébe volt letéve, a kiegyezés és a dualizmus megítéléseket két szemléletmódot párosított egymással: a függetlenségi eszmekört és az osztályelméletet. E koncepció szerint a Monarchia mint a népek börtöne nem csupán a nemzetiségeket nyomta el kíméletlen módon, de magát Magyarországot is gyarmati, legalábbis félgymati sorba taszította.¹¹ Ez a történeti kép 1956 után is tovább élt, áthatva a kiegyezésről alkotott történetfelfogások egyikét, amely azonban ekkor már éles vitában állt a birodalombarát koncepcióval. A sommásan Hanák-Szabad-vitaként számon tartott történeti diskurzus alaposan feldolgozott téma, így most szükségtelen részletesen taglalni.¹²

Lássuk, miről szóltak a vitapartnerek a polémia során. Szabad György nem rejtette véka alá véleményét, hogy 1867 valójában 1848 ígéretét vonta vissza: „A magyar birtokos osztály többségi pártjának a polgárság vezető rétegei által is támogatott politikai az 1848-as alaptörvények érvényesülését ünnepele, de megcsonkítását rögzítették az udvarral és az osztrák nagybirtokosok, nagytőkések zömének bizalmát élvező bécsi kormánnyal kötött megállapodásban.”¹³ Ennek a marxista nyelven fogalmazott kiegyezéskritikának a szerzője elismerte, hogy „a korlátlan abszolutizmus felszámolása, a politikai konszolidáció az addiginál kedvezőbb feltételeket teremtett a kapitalista fejlődés továbbhaladása és a szerveződő munkásosztály jövőjének küzdelmei számára”;¹⁴ viszont kevesellte az utóbbiak előtt ekként megnyíló tényleges lehetőségeket. A nemzetállami szuverenitás korlátozottsága és a gazdaság modern fejlődését hátráltató körülmények egyaránt a kiegyezés negatív következményeiként jelennek meg Szabad előadásában. Később megfogalmazott álláspontja szerint a politikai kiegyezés olyan gazdasági „kiegye-

zést” eredményezett, ami a gazdasági önrendelkezés lényeges biztosítékaitól fosztotta meg az országot; ez volt, szerinte, az a „felár”, melyet Magyarországnak a kiegyezéssel létrehozott birodalmi együttélésért meg kellett fizetnie.¹⁵ Szabad ugyanezen a véleményen volt a *Magyarország története IV.*, az ún. egyetemi tankönyvbe írt kiegyezés-fejezetének szerzőjeként, továbbá a tizkötetes *Magyarország története* hatodik kötetében általa írt fejezetben.¹⁶ Nem vitás: *Szabad György képviselte mindeme országtörténeti mesterelbeszésekben* az akkoriban hivatalos történetírói álláspontként számon tartott *történeti kánont*. Ez azért érdekes csupán, mert Szabad György önmagát és az általa képviselt történeti felfogást utóbb margóra szorítottként állította be, amely szerinte ugyanakkor a kutatásra alapozott „tisztá” tudományt képviselte (volna) az ideológiai és politikai megfontolásokat előtérbe helyező akadémiai történetírói főiránnyal szemben.¹⁷

A röviden vázolt szemléletmód szimptomatikus eleme volt a félgymati gazdasági függés tana, melyet Szabad is folyton hangoztatott, noha ő maga soha nem végzett *rendszeres kutatásokat e téren*.¹⁸ A tézis részletesebb kidolgozását kezdetben Sándor Vilmos, az 1960-as és 1970-es években pedig Tolnai György vállalta magára. A hamisítatlanul marxista, sőt kifejezetten révaiánus gondolati keretben, ilyen retorikával előadott koncepció lényegét tömören adja

7 ■ Németh László: *Szekfű Gyula*. Bolyai Akadémia, Bp., é. n. 2. kiadás. 54. old.

8 ■ *Uo.* 55. old.

9 ■ *Uo.*

10 ■ Gyáni: Bibó István kiegyezés-kritikája.

11 ■ A révaiánus, tehát egyszerre függetlenségi és osztályharcos történetfelfogás alapművei: Révai József: *Kossuth Lajos*. Szikra, Bp., 1944.; úő: *Marxizmus és magyarság. Tanulmányok, cikkek*. Szikra, Bp., 1946., különösen 118–123. old.; Mód Aladár: *400 év küzdelem az önálló Magyarorszáért*. Bartsch Sándor, Bp., 1943. Ez utóbbi munkának számos új kiadása látott napvilágot az ötvenes években.

12 ■ Hanák Péter: A kiegyezés historiográfiájához. *Valóság*, 1973. 12. szám, 16–25. old.; 1974. 12. szám, 11–28. old.; úő: *1867 – európai térben és időben*. Vál., s. a. r. és bev. Somogyi Éva. História – MTA TTI, Bp., 2001. 191–196. old.; Kóvér György: Az Osztrák–Magyar Monarchia gazdasági teljesítménye. Lépték és tempó. In: Gerő András (szerk.): *A Monarchia kora – ma*. Új Mandátum, Bp., 2007. 44–79. old.; Romsics Ignác: *Clió bűvöletében. Magyar történetírás a 19–20. században – nemzetközi kitekintéssel*. Osiris, Bp., 2011. 441–443. old.; Csorba László: *Ki lehet a jövőnek mestere? Hanák Péter és Szabad György kiegyezés-vitájáról – utolsó írásaik tükrében*. Kézirat. A vita anyagához lásd még: Cieger András (szerk.): *A kiegyezés*. Osiris, Bp., 2004. 395–591. old.

13 ■ In: Molnár Erik (főszerk.): *Magyarország története II. kötet*. Gondolat, Bp., 1964. 72. old. Szabad György ebben a hivatalos marxista történeti felfogást képviselő munkában szerzőként jegyezte az 1849 és 1890 közötti korszakot áttekintő fejezeteket.

14 ■ *Uo.*

15 ■ Szabad György felszólalása. In: *Vita Magyarország kapitalizmuskori fejlődéséről*. Akadémiai, Bp., 1971. 96. old.

16 ■ Hanák Péter – Erényi Tibor – Szabad György (szerk.): *Magyarország története 1849–1918. Az abszolutizmus és a dualizmus kora*. Tankönyvkiadó, Bp., 1972. 129–130. old.; Kovács Endre (főszerk.): *Magyarország története 1848–1890*. Akadémiai, Bp., 1987.

17 ■ Szabad György: *Aradtól az országgyűlésig*. Pavlovits Miklós interjúja Szabad Györggyel 1991–1992. Magvető, Bp., 2017. 87–110. old.

vissza a következő kijelentése: „Az önálló tőkés fejlődésnek a kiegyezés alkalmával történt feladása lényegében Magyarország gazdasági és politikai függőségének a magyar földbirtokos osztály aktív közreműködésével történt törvényes alapra helyezése volt, a korábbi helyzettel szemben, amikor még az abszolutizmus fegyveres kényszere volt a függőség alapja.”¹⁹ Magyarán: a kiegyezés bizonyos időre tartósította, illetve a közben megváltozott feltételek között éltette tovább az ország koloniális alárendeltségét.

Az eredetileg Szekfű által is képviselt gondolat, amely reálpolitikai tettként értékelte a kiegyezést, röviddel 1956-ot követően éledt fel Csipkerózsika-álmából. Hanák Péter elsőként fogalmazta meg 1960-ban, hogy a kiegyezés – az adott körülmények között – *reális kompromisszum* volt. Ha bírálattal kell illetni a kettős Monarchiát, akkor az szerinte semmiképp sem irányulhat a magyar nemzetiségnek a birodalmon belüli megoldatlan helyzetére. Miért? „Egyrészt azért, mert a magyar önállóság ügyét rendezte viszonylag legkiterjedtebb mértékben, másrészt, mert nem indokolt a magyar önállóság csonkaságát a soknemzetiségű Monarchia nemzeti kérdésének egész komplexumától elválasztva vizsgálni.”²⁰ A *reális kompromisszum* koncepciója a realitás fogalmát egyrészt a kiegyezés idején ténylegesen fennálló nemzetközi status quóban rejlő valós lehe-

tőségekkel, másrészt azzal indokolta, hogy így vált egyedül lehetségessé a történeti országterület mint magyar nemzetállam megőrzése.²¹

Valamivel később egészült ki az argumentáció a Monarchia 1867 utáni gazdasági teljesítményének méltánylásával. Egyes történészek ugyanis arra a meggyőződésre jutottak, hogy a kiegyezés teremtette meg azokat a közös gazdasági (többek közt vámközösségi) kereteket, amelyekben a gazdasági modernizáció komparatív előnyei érvényesülhettek. Mindezek hiányában az ország nem érthette volna el azt a gazdasági fejlettséget, amelyre egyes-egyedül a Monarchia tett bennünket képessé. Szerintük ebből az utólagos történelmi perspektívából tekintve is reális kompromisszumnak bizonyult tehát a kiegyezés. Berend T. Iván, Hanák Péter, Katus László és Ránki György nevéhez kötődik ennek a növekedésemélet segítségével empirikusan is alátámasztani kívánt történeti diskurzusnak a művelése.²² Megjegyzem: az akkori országtörténeti mesterelbeszélésekben a felsoroltak közül kizárólag Katus László birodalombárát gazdaságtörténeti megközelítése kapott helyet!²³

Ez utóbbi koncepció értelmében a dualista Magyarország semmiképp sem volt az Osztrák–Magyar Monarchia alárendelt helyzetű gazdasági régiója, mivel őrizte relatív nemzeti önállóságát a nagy birodalmi egészen belül. Végül azonban ez a felfogás sem torkollott a birodalom egyszerű apológiájába, amit részben a mélyén rejlő marxista szemlélet akadályozott meg. A mély marxista szemléleti beidegződést explicit módon elsősorban Galántai József képviselte a kiegyezés centenáriuma alkalmával írt összefoglaló könyvében. Ebből megtudjuk, hogy 1867 „helyes” megítélése csak Marxnak, Engelsnek, sőt Leninnek a témát érintő példamutató megállapításai alapján lehetséges.²⁴

A marxista osztályelmélet ugyanakkor egyaránt áthatotta a kiegyezés Szabad, illetve Hanák által képviselt felfogását. Hanák formulájában a magyar uralkodó osztályok társadalmi vezető szerepe és hatalmi monopóliuma ad magyarázatot a kiegyezés megkötésére. Ezt a társadalmi vezető szerepet és hatalmi monopóliumot azonban „nem a kiegyezés teremtett[e], hanem az teremtette meg a kiegyezést”.²⁵ A dualizmus politikai és társadalmi berendezkedése magyar osztályuralmon nyugvó rendszer volt, ahol „a szociális és a nemzeti elnyomás – ha nem is minden esetben, de többnyire – összekapcsolódott” egymással.²⁶ Az osztály- és nemzeti ségi elnyomás *par excellence* marxista szlogenje közös szemléleti elem gyanánt kötötte össze egymással a két rivális történeti felfogást, melyet – más téren – markáns különbségek választottak el egymástól. Szabad György megfogalmazása szerint például: „Kossuthnak a történelem által oly sokban igazolt logikáját áradó retorikájára mutatva szónokias, hatásvadászó gáncsoskodásnak ítélték a *szűk osztályérdekeket* érvényesítő politikusok” (kiemelés tőlem – Gy. G.), akik a kiegyezést megkötötték a bécsi udvarral.²⁷

18 ■ Egyedüli kivételként egy 1958-ban Budapesten rendezett nemzetközi tanácskozáson tartott német nyelvű előadása említhető (Szabad írása kötetben 1961-ben jelent meg csupán), amely ugyanakkor a gyarmati/félgymarmati függés tézisének a meghaladására tett kísérlet volt, az ellenkezőjét állította tehát benne Szabad, mint aminek később az egyik fő szószólója lett. Vö. Kövér: *Az Osztrák–Magyar Monarchia gazdasági teljesítménye*, 46. old.

19 ■ Tolnai György: *A manufaktúrájair pusztulása és a függő tőkés fejlődés kezdetei Magyarországon 1850–1867*. Akadémiai, Bp., 1980. 168. old.

20 ■ Így és ebben foglalta össze utóbb Hanák ott elhangzott előadását. Hanák: *A kiegyezés historiográfiájához*, 1974, 17. old.

21 ■ Hanák Péter – Lackó Miklós – Ránki György: *Gazdaság, társadalom, társadalmi-politikai gondolkodás Magyarországon a kapitalizmus korában*. In: *Vita*: i. m. 20–22. old.; Hanák Péter: *A dualizmus korának történeti problémái*. Tankönyvkiadó, Bp., 1971. 22–24. old.

22 ■ Berend T. Iván – Ránki György: *Gazdaság és társadalom. Tanulmányok hazánk és Kelet-Európa XIX–XX. századi történetéhez*. Magvető, Bp., 1974. 9–142.; Hanák Péter: *Magyarország az Osztrák–Magyar Monarchiában. Túlsúly vagy függőség? Századok*, 1971. 5. szám, 903–931.; László Katus: *Economic Growth in Hungary During the Age of Dualism (1867–1913)*. A Quantitative Analysis. In: *Social-Economic Researches on the History of East-Central Europe*. Akadémiai, Bp., 1970. 35–127.; Katus László: *Sokszólamú történelem. Válogatott tanulmányi és cikkei*. Szerk.: Nagy Mariann – Vértési László. Pécsi Tudományegyetem Történelem Tanszékcsoport, Pécs, 2008. 9–153. old.

23 ■ Kovács (főszerk.): *Magyarország története 1848–1890*, 2. köt. 913–1038. old.

24 ■ Galántai József: *Az 1867-es kiegyezés*. Kossuth, Bp., 1967. 145–152. old.

25 ■ In: *Vita*, 22. old.; Hanák: *A dualizmus korának történeti problémái*, 23. old.

26 ■ In: *Vita*, 23. old.

27 ■ In: Molnár (főszerk.): *Magyarország története II*. 72. old. Továbbá, In: Hanák–Erényi–Szabad (szerk.): *Magyarország története 1849–1918*, 129. old.; In: Kovács: *Magyarország története 1848–1890*. 2. köt., 767. old.

Már csak azért sem válhatta ki a dualista berendezkedés az akkori akadémiai és egyetemi történeszek feltétlen elismerését, mert kivétel nélkül mind a nemzeti történeti paradigma keretében gondolkodtak. Ha akkoriban egyáltalán szóba került a lajtántúli birodalomrész, akkor ez csupán a magyar kiegyezést tető alá hozó hazai politikai körök időnként módosuló tárgyalási pozícióinak a jobb megértéséhez megkívánt mértékben és módon történt; nem merült fel viszont, hogy magából a birodalmi kontextusból kiindulva érzékeltessék a „kiegyenlítő” magyar politika érvényesülését, vagy esetleges kudarcát. A hatvanas és hetvenes évek magyar történetírása ritkán és elvértve tudatosította ezt a nyilvánvaló egyoldalúságot.²⁸ Az sem tagadható viszont, hogy 1956 nemzeti forradalma után a függetlenségi, kossuthianus történetírói nézet hangoztatása mondhatni pozitív politikai tartalmat hordozott, éles ellentétben a révaiánus koncepcióval, sőt olykor még magával az akkori birodalombarát történeti felfogással szemben is.²⁹

Hanák Péter majd csak évtizedekkel később jutott el a nemzeti látószög viszonylagossá tételéig, amikor utolsó, e tárgyban írt, már csak a halála után kiadott művében így fogalmazott:

„Végeredményben azt mondhatjuk, hogy a Habsburgok birodalma még életképes volt, amit egyébként utolsó fél évszázadának fényes gazdasági és civilizatorikus eredményei, kulturális virágkora és sok pozitív reformja bizonyít. [...] Ha ez így volt, ha az egész korabeli európai szituáció a nyugalmi egyensúly fenntartásán alapult, s ha a korszellem *vagy* a birodalmi, *vagy* a nemzetállami koncepciókat sugallta, akkor miért és mennyiben volt az 1867. évi kiegyezés megalkotóival és híveivel együtt felelős a 20. század katasztrófáiért, a világháborúért, a felbomlásért?”³⁰ (Kiemelés tőlem – Gy. G.)

Az azóta napvilágot látott országtörténeti meszterelbeszélések szerzői vajmi kevéssel bővítették a hajdani diskurzust. Olykor feltűnően tartózkodnak a határozott véleményalkotástól, kijelentvén: „még mindig a kiegyezéssel közös történelmi korszakban élünk, tehát mai világunk alakulásával együtt szükségképpen változnak azok a szempontjaink is, amelyek alapján a »deáki békemű« előnyeinek és hátrányainak listáját időről időre felülvizsgáljuk.”³¹ Másvalaki elfogadja ugyan a „reális kompromisszum” tételét, de megtoldja azzal, hogy a „kiegyezéssel rendszer” képtelen volt – és nem is akart – megbirkózni az egy idő után felmerülő problémákkal.³² Ezt leszögezi ugyan, de elmarad az egyértelmű történeti állásfoglalás a kiegyezés megítélésében, miután a megfogalmazás nyitva hagyja azt az égetően fontos kérdést, hogy a problémamegoldó képesség állítólagos hiánya a kiegyezés aktusába eredetileg is bele volt-e már kódolva,³³ vagy pedig menet közben veszítette el csupán a „kiegyezéssel rendszer” ezt a képességét.

Hanák idézett kései, jóllehet tétova felvetése viszont némiképp megelőlegezi napjaink nemzetközi történeti diskurzusát, ahol a modern kori nem-

zetállami vagy birodalmi fejlődés alternatívája a megszokottól eltérő, új értelmet nyer. A globalizáció tapasztalatai is megerősítik, hogy a nemzeti historiográfiák súlyosan tévednek, amikor részben vagy teljesen feledésre ítélik, legalábbis kizárólag csak fekete színekkel festik le a közös birodalmi múlt emlékét. Eljárásuk szöges ellentétben áll ugyanakkor a történetírói historizmus deklarált elveivel, amelyeket hallgatólagosan a nemzeti történetírások is elismernek, nevezetesen hogy a történésznek a múltat annak saját értelem-összefüggéseiben kell feldolgoznia és elbeszélnie. Ez nem zárja ki ugyanakkor a történelmi teleológia rávetítését a felettébb kusza múltbeli világra. A kettő összekeverése nem kezeskedhet azonban azért, hogy a történelem fogalma koherens maradjon. Így nem csoda, ha olykor a birodalmi és leginkább a nemzeti látószög kerekedik felül egy-egy történeti beszámolóban.

Az egyelőre csak a nemzetközi történetírói színtéren végbemenő paradigmaváltás eredménye, hogy kétségessé kezd válni a nemzeti, nemzetállami modernitás állítólagos fölénye a birodalmi fejlődés történelmi alternatívájával szemben. A vagy nemzet, vagy birodalom szokásos, mondhatni kötelező elve, ami a birodalomnak a maradásig, a nemzetnek és a mindenkori nacionalizmusnak pedig a modernitás jegyét tulajdonítja, ezzel akár sutba is vágható. Így már el lehet végre gondolkodni azon, mikor és hol mi vitte inkább előre a XIX. századi európai modernitás állam- és társadalomfejlődését. Ha többé nem ragaszkodunk mereven a nemzeti, sőt nacio-

28 ■ Beszédes kivétel: Somogyi Éva: *A birodalmi centralizációtól a dualizmusig. Az osztrák-német liberálisok útja a kiegyezéshez*. Akadémiai, Bp., 1976.

29 ■ Erről a gondolati (ideológiai) kontextusról bővebben szövegek: Gyáni Gábor: *A Habsburg-múlt emlékezeti kánonjai*. In: uő: *Relatív történelem*. Typotex, Bp., 2007. 116–120. old. Fontos továbbá: Kovács András: *Két kiegyezés (1991)*. In: Cieger András (szerk.): *A kiegyezés*. Osiris, Bp., 2004. 346–360. old.

30 ■ Hanák Péter: *1867 – európai térben és időben*. História – MTA Történettudományi Intézete, Bp., 2001. 192. old.

31 ■ Csorba László: *Az önkényuralom kora (1849–1867)*. In: Gergely András (szerk.): *19. századi magyar történelem 1790–1918*. Korona, Bp., 1998. 342. old.

32 ■ Romsics Ignác: *Magyarország története a XX. században*. Osiris, Bp., 1999. 15. old.

33 ■ Ahogy Szabad György sugallja: „a Habsburg-hatalommal kötött kiegyezés szinte lehetetlenné tette, hogy a magyar politika erői az adott rendszer keretei között utat találjanak az együtt élő népekkel való megegyezéshez”. In: Kovács: *Magyarország története 1848–1890*, 1. köt. 768. old.

34 ■ Jörn Leonhard – Ulrike von Hirschhausen: *Empires and Nationalstaaten im 19. Jahrhundert*. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 2009.; Jürgen Osterhammel: *Die Verwandlung der Welt. Eine Geschichte des 19. Jahrhunderts*. Beck, München, 2009.; Stefan Berger – Alexei Miller (eds.): *Nationalizing Empires*. Central European University Press, Bp. – New York, 2015.

35 ■ Historiográfiai áttekintéshez vö. Simon Gunn: *History and Cultural Theory*. Pearson Education, Harlow, 2006. 173–178. old.; Stefan Berger: *Rising Like a Phoenix... The Renaissance of National History Writing in Germany and Britain since the 1980s*. In: Stefan Berger – Chris Lorenz (eds.): *Nationalizing the Past. Historians as Nation Builders in Modern Europe*. Palgrave Macmillan, Basingstoke, 2010. 439–448. old.

36 ■ Gerald Stourzh: *Die Gleichberechtigung der Nationalitäten in der Verfassung und Verwaltung Österreichs, 1848–1918*.

nalista történeti felfogás érvényességéhez, akkor a korábbiakhoz képest szabadabban és kreatívabban értelmezhetjük a XIX. századi európai birodalmaknak a maguk korában betöltött történelmi funkcióját. Nem mélyedhetünk el ez alkalommal ennek a szemléletváltásnak a beható taglalásában, így csak jelezzük, hogy ennek során egyebek közt a birodalmi, illetve a birodalmon belüli nemzeti entitás fogalma is új megvilágításba kerül.

A kérdés újabb szakirodalmában kiemelten kezelik a modernitás XIX. századi birodalmi opcióját.³⁴ A modernitást a történészek mint *birodalmi nemzetállam-építést* szemlélik immár, rámutatva, hogy olykor magában a birodalomban is létrejön, létrejöhét egy nemzet, sőt a birodalom magjában akár még az önálló nemzetállam is. Az utóbbi megtörtént egyébként a korabeli Brit Birodalomban is, amit a szigetországi nemzetállamiság fémjelez.³⁵ Egy másik történeti modellben a nemzetek (vagy a potenciális nemzetállamok) történetesen a birodalmi, a birodalmon belüli elhelyezkedésüket arra használják fel – gyakran nem is elhanyagolható sikerrel –, hogy idővel teljessé tegyék saját nemzeti (majd nemzetállami) mivoltukat. Ennek paradigmatis esete az Osztrák–Magyar Monarchia, ahol egyszerre van dolgunk birodalmon belüli önálló nemzetállam-építéssel, továbbá azzal, hogy a nemzeti (akkor még nemzetiségként, illetve *Volksstamm*ként [néptörzsként] azonosított) etnikai-kulturális, sőt nemegyszer politikai elkülönülés bátran és fokozottan építhetett a birodalmi intézményekre, mindenekelelt a birodalmi alkotmány által

az egyes népcsoportok (néptörzsek) és egyedeik számára egyöntetűen biztosított szabadságjogokra, és persze a birodalom gazdasági-társadalmi-szellemi modernizálódásával előttük is megnyíló számtalan tárgyi lehetőségre. Mindezek együttes kiaknázása szükséges, ha nem is feltétlenül elégséges feltétele volt annak, hogy a birodalom egyes alkotóelemei, a tartományokat is beleértve, egy idő után valóban képessé váljanak a saját nemzeti, nemzetállami mibenlétük megvalósítására.³⁶

A kiegyezéssel megalkotott alkotmányos-liberális birodalom *keretein belüli* nemzetfejlődés egyik modellértékű példája volt a Magyar Királyság, a másik modellt pedig a horvát, a galíciai, a morvaországi és a bukovinai kiegyezés és ennél szerényebb módon egy sor további nemzeti-nemzetiségi autonómia-törekvés valósította meg végül.³⁷

Az 1867-es kiegyezés valóban határkönek számított: a birodalom gyökeres átszervezése, az államélet modernizálása, a piaci alapokon nyugvó gazdasági és társadalmi fejlődés szabadjára engedése messzeemenően megfelelt a modern nemzetállami fejlődés, a modernitás korabeli európai követelményeinek. Nincs most hely a kérdés részletes kibontására, és szükség sincs rá, mivel itt nem a reáltörténelem, hanem a róla szóló történeti beszéd historikumát taglalom. Elég, ha az új keletű transznacionális birodalomtörténet-írásra utalok, melynek szellemi központja jelenleg az Egyesült Államokban van. Közép-Európában is mind nagyobb igény mutatkozik ennek a történeti látásmódnak a befogadására, amit egyebek közt Gerald Stourzh osztrák történész már említett munkássága, valamint a bécsi Akadémia és a Bécsi Egyetem megannyi *Habsburgermonarchie* néven futó kutatása is alátámaszt.³⁸ Az ily értelmű szellemi kezdeményezések újabban azonban átkeletültek a tengerentúlra, mindenekelelt Minnesotába, ahol a *Center for Austrian Studies* székel, és ahonnan az újító szellemi impulzusok többsége érkezik. Ennek a zömében amerikai történészek által művelt történeti diskurzusnak a jeles képviselői (Pieter M. Judson, Gary B. Cohen, Tara Zahra, Daniel L. Unowsky, John Deák, Jeremy King, az angol-osztrák Lawrence Cole, az angol Robert J. W. Evans, Mark Cornwall és sokan mások) a megszokottól eltérő birodalomtörténetet írnak, másfélét, mint jól ismert elődeik (Robert A. Kann, C. A. Macartney, A. J. P. Taylor és további mások).

Visszatérve az 1867-es kiegyezés új, birodalmi léptékű történeti recepciójához, Pieter M. Judson frissen megjelent birodalomtörténeti mesterebeszéléséhez folyamodnék példáért. A Judson e munkáját a *BUKSZ* jelen számában ismertető írás feleslegesé teszi a részletező bemutatást, ezért ez alkalommal csak a könyvnek a kiegyezést tárgyaló rövid részével foglalkozom.³⁹

Pieter M. Judson a *Settlement* címet viselő fejezetben tárgyalja magát a kiegyezést. A megnevezés maga is némi magyarázatot követel. Az *Ausgleich*, a kiegye-

Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien, 1985.; Andrea Komlosy: Imperial Cohesion, Nation-Building, and Regional Integration in the Habsburg Monarchy. In: Berger-Miller (eds.): *Nationalizing the Past. Historians as Nation Builders in Modern Europe* 369–427. old.

37 ■ Stourzh: *Die Gleichberechtigung der Nationalitäten in der Verfassung und Verwaltung Österreichs*; Uő: *The Multinational Empire Revisited: Reflections on Late Imperial Austria* (1992), továbbá *Ethnic Attribution in Late Imperial Austria: Good Intentions, Evil Consequences* (1994), továbbá *The National Compromise in the Bukovina* (1996). In: uő: *From Vienna to Chicago and Back. Essays on Intellectual History and Political Thought in Europe and America*. University of Chicago Press, Chicago, 2007. 133–176. old.; T. Millis Kelly: *Last Best Chance or Last Gasp? The Compromise of 1905 and Czech Politics in Moravia. Austrian History Yearbook*, 2003. 279–301.; Daniel Unowsky: „Our gratitude has no limit”: Polish Nationalism, Dynastic Patriotism, and the 1880 Imperial Inspection Tour of Galicia. *Austrian History Yearbook*, 2003. 145–171. old.; Rész Imre: *Az 1868. évi magyar–horvát kiegyezés*. In: uő: *Kapcsolatok és keresztutak. Horvátok, szerbek, bosnyákok a nemzetállam vonzásában*. L'Harmattan, Bp., 2004. 101–121. old.; Markian Prokopovych: *Habsburg Lemberg. Architecture, Public Space, and Politics in the Galician Capital, 1772–1914*. Purdue University Press, West Lafayette, 2009.; Somogyi Éva: *A dualizmus és a föderalizmus választóvonalá 1871 októberében. Történelmi Szemle*, 2010. 4. szám, 559–569.; Pieter M. Judson: *The Habsburg Empire. A New History*. Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge, Mass., 2016. passim.

38 ■ A 2018-ban befejeződő *Habsburgermonarchie 1848–1918* addigra már 12 duplakötetes vállalkozása mellett a *Bürgertum in der Habsburgermonarchie* címen futó tanulmánykötet-sorozatot kell itt megemlíteni.

39 ■ Judson: *The Habsburg Empire*.

zés, valamint a *Compromise* más-más konnotációkkal jár.⁴⁰ Feltehetően Judson azért döntött a *Settlement* és nem a szokványos *Compromise* terminus használatára mellett, mert ez utóbbi döntően a magyar függetlenségi politikai tábor csalódottságát fejezi ki, s nem azt a kiegyenlítést, amely a német *Ausgleich* szóban is benne rejlik. Az a mód, ahogy Judson a *Settlement*-ként megnevezett közjogi aktust értelmezi, szintén ezt a feltevést látszik alátámasztani. A *Settlement* a magyarok számára – állítja Judson – a belügyek terén elérhetővé tette a teljes függetlenséget az ausztriai birodalomtól, amellyel együtt egy bizonyos időre a belülről alaposan megreformált birodalomhoz kötötte az ország sorsát. A *Settlement* egy akkor még liberális birodalmi politikai elit által kormányzott modern alkotmányos királyságot (császárságot) létesített a térségben, amely szakított az abszolútista alapokon nyugvó merev állami centralizmussal. Bár egyes uralkodói felségjogok továbbra is életben maradtak, ezek gyakorlását alkotmányos keretek közé szorították. Ezáltal a Habsburg Birodalom 1867-ben megmaradt területén olyan *nemzeti birodalom* keletkezett, amely a német és a magyar állami központosítás győzelmét eredményezte a tartományok által szorgalmazott föderalizmussal szemben. Az 1867-es kiegyezés ugyanakkor ezen utóbbiak szemében mindvégig követendő megoldásnak számított, és lankadatlanul nagy vonzerőt jelentett számukra. 1867 mint iránytű ennélfogva *nem* a birodalom széttörésének, hanem az irányú továbbfejlesztésének lett a mintája a föderalisták és a tőlük ekkor még szinte megkülönböztethetetlen nacionalisták számára egyaránt. Bár az utóbbiak 1918-ig képtelenek voltak elérni ezeket a célokat úgy és abban a teljességben, ahogy az a magyaroknak 1867-ben sikerült, idővel a nyelvhasználatot, a helyhatósági önrendelkezést vagy az iskola- és a jóléti politikát illetően a birodalmon belül maradványként számottevő autonómiára tettek szert. Ez pedig közvetlenül segítette őket a későbbi nemzetállam-építő erőfeszítéseikben. Ebből is kiviláglik, hogy Pieter M. Judson sokat merített az új keletű Monarchia-történetírás hozadékából (lásd a 35. jegyzetben hivatkozott munkák egy bizonyos részét).

A kiegyezés judsoni víziója gyökeresen különbözik attól, amit a nemzeti és kivált a nacionalista történetírás szokott előadni az Osztrák–Magyar Monarchia történetéről. Manapság tehát itt tart a kiegyezés felülről átalakuló történetírói megítélése. □

40 ■ Ezen terminusoknak az eltérő jelentéseit taglalja: Alice Freifeld: *Nationalism and the Crowd in Liberal Hungary, 1848–1914*. Woodrow Wilson Center Press, Washington, D. C. – Johns Hopkins University Press, Baltimore, 2000. 212–213. old. Úgy tűnik, a kiegyezés szó fokozatosan váltotta fel a kezdetben inkább használt (békés) kiegyenlítés terminusát a XIX. század végi hazai politikai közbeszédben. Ezért a megfigyelésért Pajkossy Gábornak tartozom köszönettel.